

ГЕНЕЗИС ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКОВИХ ВІДНОСИН В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Горпинич Л.І.,
*старший викладач кафедри підприємництва,
торгівлі та біржової діяльності
Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій*

Горпинич Л.І. Генезис правового регулювання спадкових відносин в незалежній Україні.

В статті проаналізовано генезис правового регулювання спадкових відносин в незалежній Україні. Встановлено, що вивчення правових явищ та процесів, які є складовою спадкового права, передбачає їхній аналіз у контексті історичного розвитку, що дозволяє визначити правову природу, витoki в минулому, етапи становлення спадкових відносин та перспективи їхнього подальшого розвитку. Визначено, що в процесі становлення правового регулювання спадкових відносин в незалежній Україні можна виділити три етапи розвитку, обравши за основу історико-правовий критерій. В роботі досліджено взаємозв'язок суттєвих змін в економічній, політичній, соціальній, інформаційній сферах суспільного життя та стану спадкового законодавства.

Виявлено, що перший етап (1991–2003 роки) правового регулювання спадкових відносин характеризується переходом від радянського спадкового права до українського шляхом поступових змін застарілого цивільного законодавства та значною роботою по розробці проекту Цивільного кодексу України. Під час другого етапу (2004 рік – початок 2022 року) відбувається впровадження та реалізація норм спадкового права, передбачених новим Цивільним кодексом, за результатами яких наголошено на необхідності оновлення положень спадкового права відповідно до мінливого соціального буття. Визначено, що третій етап (лютий 2022 року – до сьогодні) розвитку правового регулювання спадкових відносин проходить в умовах воєнного стану в Україні та характеризується внесенням необхідних змін до спадкового законодавства, зокрема щодо місця відкриття спадщини та строків для прийняття спадщини, забезпечуючи захист прав учасників спадкових відносин.

З'ясовано, що в умовах воєнного стану продовжується робота з оновлення цивільного, в тому числі й спадкового, законодавства на основі збереження тих концептуальних підходів, які були закладені в основу Цивільного кодексу України. Перед правниками-цивілістами постає важлива науково-прикладна робота – вироблення правової доктрини спадкового права з урахуванням нових тенденцій, які з'являються у сфері приватноправового регулювання в Україні та країнах Європейського Союзу. Аналіз становлення правового регулювання спадкових відносин в незалежній Україні, будучи показником досягнень та невдач, слугує досвідом законотворення та спонукає до створення нової теоретичної та практичної бази регулювання на основі досягнень сучасної цивілістичної науки.

Ключові слова: спадкові відносини, правове регулювання, генезис, воєнний стан, спадкове право, спадкування, цивільні правовідносини, приватне право, правова доктрина, концепція

Gorpynych L.I. The genesis of legal regulation of inheritance relations in independent Ukraine.

The article analyzes the genesis of the legal regulation of inheritance relations in independent Ukraine. It is established that the study of legal phenomena and processes that are part of inheritance law involves their analysis in the context of historical development, which allows us to determine the legal nature, origins in the past, stages of the formation of inheritance relations and prospects for their further development. It is determined that in the process of the formation of the legal regulation of inheritance relations in independent Ukraine, three stages of development can be distinguished, choosing the historical and legal criterion as the basis. The paper examines the relationship between significant changes in the economic, political, social, informational spheres of public life and the state of inheritance legislation.

It is revealed that the first stage (1991–2003) of the legal regulation of inheritance relations is characterized by the transition from Soviet inheritance law to Ukrainian through gradual changes to outdated civil legislation and significant work on the development of a draft Civil Code of Ukraine. During the second stage (2004 – early 2022), the norms of inheritance law provided for by the new Civil Code are being implemented and implemented, the results of which emphasize the need to update the provisions of inheritance law in accordance with the changing social reality. It was determined that the third stage (February 2022 – to the present) of the development of legal regulation of inheritance relations takes place under martial law in Ukraine and is characterized by making the necessary changes to inheritance legislation, in particular regarding the place of opening the inheritance and the terms for accepting the inheritance, ensuring the protection of the rights of participants in inheritance relations.

It was found that under martial law, work continues on updating civil, including inheritance, legislation on the basis of preserving the conceptual approaches that were laid down in the Civil Code of Ukraine. Civil lawyers face an important scientific and applied task - developing a legal doctrine of inheritance law taking into account new trends emerging in the field of private law regulation in Ukraine and the countries of the European Union. The analysis of the formation of legal regulation of inheritance relations in independent Ukraine, being an indicator of achievements and failures, serves as an experience in lawmaking and encourages the creation of a new theoretical and practical basis for regulation based on the achievements of modern civil science.

Key words: inheritance relations, legal regulation, genesis, martial law, inheritance law, inheritance, civil legal relations, private law, legal doctrine, concept.

Постановка проблеми. Дослідження правових явищ та процесів, які є складовою спадкового права, передбачає їхній аналіз у контексті історичного розвитку, що дозволяє визначити правову природу, витоки в минулому, етапи становлення спадкових відносин та перспективи подальшого розвитку. Вивчення генезису спадкових відносин дає змогу зрозуміти, як явище з'явилося, які фактори сприяли його формуванню, як воно еволюціонувало та які перспективи його подальшого розвитку. Аналіз історико-правового розвитку спадкових відносин за час незалежності України, які базуються на визнанні людини та її прав найвищою цінністю в суспільстві, дозволяє ідентифікувати тенденції, що можуть повторюватися в майбутньому, забезпечуючи об'єктивність процесу пізнання. Важливим є те, що історичний досвід функціонування спадкового права в країні загалом та безпосередньо з кінця 1990-х років до сьогодення, має допомагати уникати повторення помилок формування цивільного законодавства, зокрема спадкового. Результати історико-правового аналізу розвитку спадкових відносин в роки незалежності країни стверджують, що варто використовувати успішні концептуальні підходи, які були закладені в основу ЦК України, серед іншого спадкового права, для подальшого його розвитку в процесі рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України [1].

Вивчення історії спадкових відносин сприяє критичному мисленню, що є важливим в процесі осмислення євроінтеграційних спрямувань українського законодавства відповідно до Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затвердженої Законом України від 18 березня 2004 року [2] та Угоди між Україною та Європейським Союзом [3], підписання якої спрямувало дружні дискусії в практичну площину.

Дослідження історико-правових аспектів спадкування зумовлене також необхідністю вдосконалення механізмів реалізації і захисту прав та інтересів учасників спадкових відносин в державі з ринковою економікою та демократичним режимом. В умовах воєнного стану в Україні ця тема набуває особливої актуальності. За таких обставин доцільним є аналіз історичного досвіду правового регулювання спадкових відносин в незалежній Україні, визначення ключових етапів їхнього розвитку, виявлення основних тенденцій та напрямів оновлення законодавства відповідно до сучасних реалій.

Метою статті є встановлення особливостей переходу від радянського до українського спадкового права та визначення характерних рис етапів розвитку правового регулювання спадкових відносин в незалежній Україні на основі аналізу нормативно-правових актів, наукових джерел та результатів правозастосовної практики.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню питання генезису правового регулювання спадкових відносин в Україні присвячено праці багатьох дослідників, серед яких: В.В. Васильченко, А.В. Гончарова, О.В. Дзера, І.В. Жилінкова, Ю.О. Заїка, Ю.С. Канарик, О.О. Карма-

за, О.Є. Кухарев, О.І. Нелін, О.П. Печений, Р.Ю. Половинкіна, З.В. Ромовська, Є.О. Рябоконт, О.І. Сафончик, І.В. Спасибо-Фатеева, С.Я. Фурса, І.А. Шахрайчук та інші [4–8].

Виклад основного матеріалу. В статті детально розглянуто процес становлення спадкових відносин в Україні, починаючи з 1991 року і до сьогодення. Українські правники надавали періодизацію спадкування з 1917 року до початку XXI ст. за різними критеріями. Так, Ю.О. Заїка виділив п'ять основних етапів розвитку законодавства України про спадкування з 1919 року до 2007 року, обравши за критерій основний нормативно-правовий акт, який суттєво вплинув на розвиток спадкових відносин [9, с. 32–38]. Разом з тим Є.О. Харитонов та О.В. Старцев встановили три етапи в розвитку спадкового права в Україні з 1917 року до 2013 року [10, с. 497]. Водночас, Р.Ю. Половинкіна, розглянувши новації та проблеми пострадянського українського спадкового права (1991–2003 років), визначила три етапи «відходу від радянського права та ідеології до права незалежної держави з ринковою економікою» [11].

Попри значний внесок науковців, залишається низка актуальних питань, які потребують осмислення щодо подальшого розвитку спадкових відносин в умовах гармонізації українського законодавства з законодавством ЄС та специфіки їх регулювання під час воєнного стану. Історію формування й еволюції спадкових відносин в незалежній Україні можна умовно поділити на три етапи зі своїми характерними ознаками. За основу періодизації розвитку спадкових відносин в Україні з 1991 року до сьогодні пропонується взяти історико-правовий критерій. В роботі досліджено взаємозв'язок суттєвих змін в економічній, політичній, соціальній, інформаційній сферах суспільного життя та стану спадкового законодавства в країні.

Перший етап (1991–2003 роки) правового регулювання спадкових відносин характеризується здобуттям Україною незалежності, прийняттям Конституції України 28 червня 1996 року, переходом від радянського спадкового права до українського шляхом поступових змін цивільного законодавства, зокрема його складової – спадкового, і відповідно формуванням нової правової системи.

Після проголошення незалежності України [12] відповідно до Закону України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 року [13] продовжив дію ЦК Української РСР 1963 року, який потребував докорінного перегляду з подальшим прийняттям в новій редакції на основі приватноправового (гуманітарного) підходу відповідно до реалій ринкової економіки й становлення демократичного суспільства для регулювання майнових і пов'язаних з ними особистих немайнових відносин, зокрема й спадкових. Разом з тим розпорядженням Міністерства юстиції України в 1992 році було створено три робочі групи для розробки проектів ЦК України, СК України та ГК України. Відокремлена робота груп призвела до суттєвих розбіжностей стосовно правового регулювання майнових та особистих немайнових відносин, передбачених проектами ЦК України та ГК України. Дискусії, які тривали й після набуття чинності кодексами, трансформувалися у площину законодавства шляхом прийняття Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» від 9 січня 2025 року, одне із завдань якого є усунення суперечностей між ЦК України та актами спеціального законодавства (на дату подання статті Закон направлено на підпис Президенту України) [14].

Зміни до ЦК Української РСР 1963 року щодо спадкування були внесені в середині 1990-х років завдяки прийняттю Законів України, які регулювали нові економічні, політичні, соціальні явища та процеси суспільного життя. Так, згідно з положеннями ст. 2 Закону України «Про власність» від 7 лютого 1991 року [15] про те, що власність в Україні виступає у приватній, колективній та державній формах, втратила чинність ст. 563 ЦК Української РСР 1963 року, яка регулювала питання спадкоємства в колгоспному дворі [16]. Нові явища у сфері товарно-грошових відносин також стосувалися питань спадкування, як-то: спадкування цінних паперів, частки статутного капіталу товариства, приватизованого майна, майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності та ін. Завдяки Закону України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 року [17] були внесені зміни до процедури вчинення нотаріальних дій державними або приватними нотаріусами стосовно заповітів, прирівнюваних до нотаріально посвідчених, скасування та зміни заповіту (ст. ст. 542, 543, 544 ЦК), а також охорони спадкового майна (ст.ст. 558, 559 ЦК) [18].

Стрімкий розвиток ринкових відносин в країні не відповідав темпам законотворення. Прийняття Конституції України 28 червня 1996 року знову актуалізувало питання прийняття кодексу. Наразі ЦК Української РСР 1963 року втрачав всі ознаки закону, реальне життя потребувало

юридичної визначеності, яку міг надати новий кодифікований закон. Як зазначають розробники законопроекту, 5 червня 1997 року ЦК України було прийнято в першому читанні, однак лише 16 січня 2003 року Верховна Рада України прийняла кодекс повністю [19, с. 24], а 1 січня 2004 року він набув чинності.

Другий етап (2004–2022 роки) правового регулювання спадкових відносин в незалежній Україні характеризується процесом реалізації положень ЦК України як основного акту цивільного законодавства, який сповідує концепцію поділу права на приватне і публічне та встановлює «основні засади приватноправового регулювання майнових та особистих немайнових відносин за участю фізичних осіб, юридичних осіб та суб'єктів публічного права» [20]. Також важливою тенденцією становлення цивільного, між іншого спадкового законодавства вказаного етапу є його євроінтеграційний характер в умовах адаптації національного законодавства до законодавства країн Європейського Союзу [1].

Книга шоста «Спадкове право» ЦК України (ст.ст. 1216–1308) містить загальні положення про спадкування, характеристику спадкування за заповітом (його виконання) та за законом, здійснення права на спадкування та оформлення права на спадщину, риси спадкового договору [21]. У порівнянні з ЦК Української РСР 1963 року основні зміни в правовому регулюванні спадкових відносин полягали в наступному: розширено коло осіб, які мали право бути спадкоємцями; збільшилася кількість черг спадкоємців за законом з наданням права змінити черговість одержання права на спадкування (ст.ст. 1258, 1259 ЦК); зросла кількість об'єктів спадкування, було додано – право на земельну ділянку, на сплату неустойки, отримання компенсації та обов'язку відшкодувати майнову шкоду (збитки) та моральну шкоду, яка була завдана спадкодавцем; надано перевагу спадкуванню за заповітом та значно розширено свободу заповіту; легалізовано інститут укладення спадкового договору тощо [9, с. 47].

Фактично ЦК України активізував процес відходу від традицій радянського спадкового права і став фундаментальною основою затвердження нових принципів спадкових відносин. Однак треба розуміти, що закон має завжди бути камертоном стану суспільства і відповідати на ті питання, які для спільноти є актуальними. Аксиомою є твердження, що право є частиною мінливого соціального буття. Положення ЦК України почали відставати від темпів змін в українському суспільстві, почастишали випадки внесення змін до кодексу, результати судової практики свідчать про необхідність доповнень до ЦК для вирішення справ. На часі постало питання рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України. Концепція оновлення ЦК України, зокрема щодо спадкового права, активно обговорюється правниками-науковцями, юристами-практиками, законодавцями. Автори концепції пропонують вважати, що визначальними засобами оновлення спадкового законодавства мають стати: напрацювання правової доктрини спадкового права; аналіз нотаріальної та судової практики застосування положень спадкового права; приведення у відповідність до положень спадкового законодавства країн Європейського Союзу українського законодавства [1, с. 298].

Третій етап (2022 рік – до сьогодні) розвитку спадкових відносин в Україні обумовлений введенням в країні правового режиму воєнного стану з 24 лютого 2022 року [22]. Питання упорядкування спадкових відносин, які мають безпосереднє відношення до проблематики власності, виконання зобов'язань, юридичної відповідальності, відшкодування збитків, завжди входять до переліку надзвичайно важливих для суспільства, а в умовах воєнного стану поготів, особливо щодо місця відкриття спадщини та строків для прийняття спадщини.

Для врегулювання питань нотаріального посвідчення заповіту, строків прийняття та місця відкриття спадщини вже в умовах воєнного стану Кабінет Міністрів України прийняв в лютому – червні 2022 року відповідні постанови, які в подальшому були визнані такими, які суперечать ЦК України та законам України (особливості правового регулювання спадкових відносин в умовах воєнного стану розглянуто в попередній статті [23]). Натомість були прийняті – Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини» від 8 листопада 2023 року № 3449-IX [24], Закон України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини» від 8 листопада 2023 року № 3450-IX [25], змін зазнав також Закон України «Про нотаріат» 2 вересня 1993 року [26]. Чинні закони встановили, що місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця, а якщо місце проживання спадкодавця невідоме, місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини, а за відсутності не-

рухомого майна – місцезнаходження основної частини рухомого майна. Для прийняття спадщини визначено термін шість місяців, але у разі якщо особа померла під час воєнного стану і державна реєстрація смерті проведена пізніше, ніж через один місяць після її смерті, строки для прийняття спадщини обчислюються не з моменту фактичної смерті, а з моменту реєстрації смерті державними органами. Якщо людина померла на тимчасово окупованих територіях, чи в якомусь іншому місті спадкоємці звертаються до нотаріуса і не можуть обґрунтувати дату смерті, то таким особам термін вираховується з моменту внесення факту смерті до Державного реєстру актів цивільного стану громадян.

Відтак, маємо визнати, що в умовах воєнного стану були внесені відповідні зміни до спадкового законодавства України для захисту майнових прав учасників спадкових відносин. Варто також звернути увагу на те, що сьогодні – в умовах воєнного стану продовжується робота законодавця, правників теоретиків та практиків стосовно оновлення цивільного законодавства, в тому числі й спадкового, відповідно до змін в українському суспільстві економічного, соціального, технічного, інформаційного спрямування [14].

Висновки. Отже, в ході проведеного дослідження встановлено, що процес становлення правового регулювання спадкових відносин в незалежній Україні пройшов три етапи розвитку. Шлях становлення правового регулювання спадкових відносин в країні – це дорога від радянського спадкового права до сучасного українського на основі розширення диспозитивних засад регулювання. Введення правового режиму воєнного стану в Україні спонукало до внесення необхідних змін в спадкове законодавство, особливо щодо місця відкриття спадщини та строків для прийняття спадщини, для захисту прав та інтересів як спадкодавця, так і спадкоємця. Загалом в умовах воєнного стану продовжується робота з оновлення цивільного, в тому числі й спадкового, законодавства на основі збереження тих концептуальних підходів, які були закладені в основу ЦК України. Перед правниками-цивілістами постає важлива науково-прикладна робота – вироблення правової доктрини спадкового права з урахуванням нових тенденцій, які з'являються у сфері приватноправового регулювання в Україні та країнах Європейського Союзу. Аналіз становлення правового регулювання спадкових відносин в незалежній Україні, будучи показником досягнень та невдач, слугує досвідом законотворення та спонукає до створення нової теоретичної та практичної бази регулювання на основі досягнень сучасної цивілістичної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія / за заг. ред. Н.С. Кузнецової. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. – 690 с.
2. Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 29. ст. 367.
3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 16 липня 2014 року, затверджена Законом України «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» 16 вересня 2014 року № 1678-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 12.02.2025).
4. Гончарова А.В. Спадкування за законом та досвід країн Європи: монографія / А.В. Гончарова. – Суми: Сумський державний університет, 2023. – 470 с.
5. Заїка Ю.О., Кухарев О.Є. Новелізація норм спадкового права. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія / за заг. ред. Н.С. Кузнецової. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 690 с. С. 291–318.
6. Кармаза О.О. Модифікація спадкових прав в умовах дії воєнного стану та євроінтеграційних процесів. *Південно-український правничий часопис*. 2022. № 4. Ч. 1. С. 136–141.
7. Кухарев О.Є. Ключові питання адаптації спадкового законодавства України до законодавства країн Європейського Союзу. *Європейські перспективи*. 2019. № 2. С. 181–187.
8. Нелін О.І. Становлення та розвиток правової доктрини відумерлості (виморочності) спадкового майна в Україні. *Юридична Україна*. 2020. № 8. С. 6–11.

9. Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: становлення та розвиток: Монографія. 2-е вид. – К.: КНТ, 2007. 288 с.
10. Харитонов Є.О., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. Вид. 2, перероб. і доп. К.: Істина, 2013. 816 с.
11. Половинкіна Р.Ю. Пострадянське спадкове право в незалежній Україні: історико-правовий аналіз. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. Вип. 26. С. 8–10.
12. Про проголошення незалежності України: Постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серпня 1991 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 38, ст. 502.
13. Про правонаступництво України: Закон України від 12 вересня 1991 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 46, ст. 617.
14. Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період: Закон України від 9 січня 2025 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72707 (дата звернення: 12.02.2025).
15. Про власність: Закон України від 7 лютого 1991 року № 697-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 20, ст. 249.
16. Цивільний кодекс Української РСР, прийнятий Верховною Радою Української РСР 18 липня 1963 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text> (дата звернення: 12.02.2025).
17. Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993 року № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39, ст. 383.
18. Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України: Закон України від 14 грудня 1994 року № 287/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 1, ст. 3.
19. Луць В. До історії розробки та прийняття Цивільного кодексу України (2003 р.). *Право України*. 2019. № 1, с. 16–26.
20. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бегова та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасиво-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – Х: Право, 2011. – Т. 1. – 656 с.
21. Цивільний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України VI скликання 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44, ст. 356.
22. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022, затверджений Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102- IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 12.02.2025).
23. Горпинич Л.І. Спадкові відносини в умовах воєнного стану: особливості правового регулювання. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 6. С. 212–216.
24. Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини: Закон України від 8 листопада 2023 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023 № 96, ст. 388.
25. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини: Закон України від 8 листопада 2023 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 96, ст. 389.
26. Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993 року № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39, ст. 383.